

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ЗОЗУЛЯ Наталія Василівна

УДК 811.161.1:398

**РОЛЬ ЕКСПРЕСИВНОСТІ РОСІЙСЬКОГО ДИТЯЧОГО ФОЛЬКЛОРУ
У ФОРМУВАННІ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ**

10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ –2002

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі російської мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор

ІВАНОВА Людмила Петрівна,

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова,

професор кафедри російської мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

МОЛОТАЄВА (СЛУХАЙ) Наталія Віталіївна,

Національний університет імені Тараса Шевченка,

професор кафедри російської мови.

кандидат філологічних наук, доцент

БОЙКО Наталія Олександрівна,

Київський славістичний університет,

доцент кафедри української мови.

Провідна установа – Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України,

відділ російської мови, м. Київ.

Захист відбудеться “19” листопада 2002 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “17” жовтня 2002 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційного дослідження. Твори російського дитячого фольклору відзначаються жанровою і стилістичною своєрідністю, специфічною системою образів і художніх засобів. У цих творах виробилися певний зміст та форма, які найбільше відповідають "дитячій етиці". Вони є базовими у навчанні дитини рідної мови і передачі від покоління до покоління національно-культурних та морально-етичних норм і традицій за допомогою мови.

Проблема мовної моделі світу у наївному, науковому, міфологічному аспектах активно досліджується сучасними мовознавцями (Ю.Д. Апресян, А.І. Вежбицька, Л.П. Іванова, Є.В. Урисон, Н.Ю. Шведова, О.С. Яковлева). У реферованому дослідженні вивчаються тексти російського дитячого колискового фольклору, що репрезентують наївну картину світу, яку прийнято інтерпретувати як відображення повсякденних уявлень про світ. Іншими словами, у наївній картині світу відбиваються щоденні уявлення про той чи інший об'єкт (ситуацію). Людина мислиться у ній як динамічна, активна істота, що виконує три різновиди дій – фізичні, інтелектуальні та мовні.

Таким чином, мовна модель світу репрезентує саму людину, її життєдіяльність та здобутки, відбиває особливості національної специфіки і відіграє найважливішу роль у формуванні мовної особистості.

Практично нерозробленим у лінгвістиці залишається актуальне питання про когнітивні процеси комплексного формування мовної особистості дитини і про роль засобів експресивності у розвитку цих процесів. Не досліджено і роль кожного з жанрів як нового етапу у процесі навчання; не описано характер і значення інваріантної частини мовної картини світу; не вивчено граматико-парадигматичні, семантико-синтаксичні та асоціативні відношення, тобто не розкрито механізми формування "вербальної мережі"; не виділено найбільш актуальні стереотипи, що виступають як своєрідні "патерни" і кліше; не визначено роль семантичних парадигм і полів, асоціативно-семантичних формул, рядів і блоків. Отже, актуальність дисертаційної роботи зумовлюється необхідністю визначення ролі російського колискового фольклору у формуванні мовної особистості дитини, у процесі оволодіння дитиною рідною мовою.

Матеріалом для дисертаційного дослідження обрано тексти "поэзии пестования" як складової частини дитячого колискового фольклору зі збірок: Виноградов Г.С. Русский детский фольклор (Иркутск, 1930), Детский поэтический фольклор. Антология // Сост. Мартынова А.Н. (С.-П., 1997), Капица О.И. Детский фольклор (Л., 1928), Мельников М.Н. Русский детский

фольклор (М., 1987).

Об'єкт аналізу – пестушки, забавлянки, примовки та колискові пісні.

Предмет дослідження – текстові, лексико-семантичні, граматичні, фонетичні та ритмомелодійні засоби творення експресивності у пестушках, забавлянках, примовках та колискових піснях.

Метою дисертаційного дослідження є визначення специфіки засобів експресивності російського дитячого фольклору та його значення для активізації когнітивних процесів у розвитку дитини, з'ясування ролі пестушок, забавлянок, примовок і колискових пісень у поетапному комплексному формуванні російської мовної особистості.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) проаналізувати пестушки, забавлянки, примовки, колискові пісні на:

- текстовому;
- лексико-семантичному;
- граматичному;
- фонетичному;
- ритмомелодійному рівнях;

2) дослідити засоби експресивності, що використовуються у кожному жанрі і беруть участь у формуванні і засвоєнні граматико-парадигматичних, семантико-синтаксичних та асоціативних відношень, виробленні своєрідних стереотипів та кліше;

3) визначити місце російського дитячого фольклору у структурі формування мовної особистості дитини;

4) описати інваріантну частину мовної моделі світу та з'ясувати її роль у навчанні і розвитку дитини.

Методи дослідження. У дослідженні використано описовий метод та елементи симптоматичного статистичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з науковим напрямком Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова "Дослідження проблем гуманітарних наук", входить до плану наукових досліджень кафедри російської мови, виступає складовою частиною комплексної теми "Проблемні питання мовознавства".

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше твори російського дитячого колискового фольклору були об'єктом багатоаспектного аналізу з позицій вивчення засобів експресивності (на текстовому, лексико-семантичному, граматичному, фонетичному та ритмомелодійному рівнях) з метою виявлення їх ролі в активізації когнітивних

процесів і процесів формування мовних навичок. З'ясовано значення кожного жанру у комплексному динамічному становленні російської мовної особистості дитини з урахуванням національної специфіки, яка відбилася на фольклорних текстах.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що на її основі можливе продовження дослідження творів російського колискового фольклору на текстовому, лексико-семантичному, граматичному, фонетичному та ритмомелодійному рівнях. Висновки роботи мають значення для подальшого вивчення процесів становлення мовної особистості. Результати дослідження можуть доповнити положення теорії психолінгвістики, теорії пізнання і теорії тексту.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю використання матеріалів дослідження у процесі читання курсів лексики та граматики у вищій і середній школах, а також курсів стилістики, фольклористики, лінгвокультурології, лінгвістики тексту.

Апробація та впровадження роботи. Основні положення та результати дослідження висвітлені у доповідях і виступах на підсумкових наукових конференціях викладачів і аспірантів кафедри російської мови Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (1996-2002 рр.), на міжнародних наукових конференціях "Мова і культура" (Київ, 1998, 1999 рр.).

Матеріали дисертаційного дослідження були використані в процесі викладання зарубіжної літератури учням 5-х класів середньої загальноосвітньої школи № 24 м. Києва (довідка про впровадження № 19 від 20.08.2002 р.) та у вивченні фольклору студентами I курсу і лінгвістичного аналізу художнього тексту студентами V курсу Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (довідка про впровадження № 04-10/924 від 27.08.2002 р.).

Зміст роботи викладений у шести публікаціях.

Структура дисертаційної роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (264 найменування). Повний обсяг дисертаційного дослідження – 208 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **“Вступі”** обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначається мета, завдання роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення, визначаються методи дослідження, подаються відомості про апробацію.

Перший розділ "Роль пестушок у формуванні мовної особистості дитини". Пестушки уявляють собою перший, домовний, період онтогенезу, тобто початковий етап у формуванні

мовної особистості дитини. Назва жанру визначається його характером і походить від мотиванта "пестити, бавити, носити на руках, виховувати, плекати, ходити за дитиною".

Пестушки входять у життя дитини з перших днів і супроводжують її, як правило, до кінця першого року. Твори цього жанру виконують певну побутову функцію: вони виступають прийомами фізичного виховання дитини з ритмічно організованим вербальним супроводом.

Головною особливістю жанру є його мажорність. Радісний настрій дитини створюється опосередковано – через приємні відчуття від доторкання рук матері у процесі масажу, під час вільних рухів ручок і ніжок, а також від спілкування з мамою: її емоційний стан (любов, ласка, ніжність) є своєрідною комунікативною настановою для дитини – навіювання малюкові позитивних емоцій.

Пестушки розглядаються у текстовому аспекті. Тексти класифікуються за фізіологічно-цільовим призначенням:

1) масаж тіла дитини (плекання): *Куй, куй, ковалец, Подкуй чеботок. На маленькую ножку Золоту подковку. Подай подковку. Подай молоток Подковать чеботок;*

2) навчання свідомим рухам руками (розведення ручок дитини): *Уты, уты полетели, На головку сели. Сели, сели посидели Да опять полетели;*

3) зміцнення опорно-рухових функцій (тренування ніжок, навчання ходінню, стрибкам): *Тра-та-та, тра-та-та! Вышла кошка за кота. Кот ходит по лавочке, Водит кошку за лапочки; Топы, топы по лавочке, Цапы, цапы за лапочки;*

4) подолання страху висоти, тренування вестибулярного апарату (гойдання дитини угору і донизу): *А тпру, тпру, тпру! А тпру, тпру, тпру! Не вари кашу круту, Вари жиденькую, Вари мякенькую;*

5) утішання з примовляннями (під час купання, при ударі): *У лисы боли, У волка боли, У Николаши боль На березку в лес улети;*

б) стимулювання мовленнєвої діяльності дитини (коли вона агукає): *Ах, поёт, поёт Соловушка! Ах поёт, поёт молоденький..*

За обсягом пестушки – це невеликі (від 2-х до 8-ми рядків) тексти, що репрезентують один маленький сюжет. Для пестушок є характерною форма монологу, що сприяє створенню позитивного емоційного напруження. Тексти пестушок виступають як перше знайомство дитини з навколишнім середовищем і несуть інформацію про нього; через денотат дитина опосередковано вводиться у світ процесів праці, а у її свідомості формується певне ставлення до праці як до основної морально-етичної цінності життя.

Посиленню експресивності у текстах пестушок сприяють різноманітні повтори (*Куй, куй, ковалец; Уты, уты пестушок*), синтаксичний паралелізм структур (*На горе - стручки, Под*

горой – лопатки; Вода текучая, Дитя растучее). Семантична насиченість текстів посилюється символікою образів: *Гусь* – символ уважності і передбачення; *Лебідь* – символ чистоти, милосердя; *Вода* – символ благословення Божого.

Лексика пестушок обмежена: як правило, вербалізується лише те, що оточує дитину, що постійно підкріплюється зоровими образами. Пам'ять дитини не перевантажується зайвими, складними для розуміння абстрактними мовними значеннями.

Тематично лексику пестушок можна поділити на 14 груп, компоненти яких постійно повторюються у текстах аналізованого жанру. Це назви: членів родини (*маменька, тятенька, бабушка, дедушка, брат*), частин тіла дитини (*ручки, ножки, роток, головка*), домашніх і диких тварин та птахів (*кот/кошка, собака, лошадка, лиса*), одягу (*рубашечка, чеботок*), речей хатнього вжитку (*сковородка, молоток*), будівель (*избушка, поветка*), найбільш характерних дій (*летать, бежать, идти, сидеть, водить, поймать*), процесів праці (*ловить [рыбку], печь [пирог], подковать [чеботок]*) тощо.

Оскільки перший рік життя дитини є етапом, коли вона проходить шлях від пізнання звукової форми слова до співвіднесення її з конкретними реаліями не тільки на рівні сприйняття, а й на рівні відтворення мови, головним завданням лексики пестушок є закладання у пам'ять дитини певних формул асоціативно пов'язаних між собою слів або асоціативних рядів слів. Таке засвоєння готових формул є набагато ефективнішим, ніж засвоєння ізольованих від контексту або ситуації слів. Асоціативно-семантичні формули, репрезентовані у текстах пестушок, подають три найбільш продуктивних моделі: суб'єкт + дія (*Гуси летели, Лебеди летели*); суб'єкт + дія + об'єкт (у більшості прикладів з імплікованим суб'єктом, що пояснюється узагальненим характером конструкцій: *Куй, подкуй – чеботок*); суб'єкт + дія + місце її здійснення (*Большие ноги шли по дороге – Маленькие ножки бежали по дорожке*). Асоціативно-семантичні ряди формуються за рахунок синонімів (*хорошенький, пригоженький*), антонімічних пар (*большие – маленькие,верху – низу*), найменувань осіб, тварин за статевою ознакою (*кот – кошка, дед – баба*). Асоціативне поле утворюється лише за умови найменування ситуації (як правило, місця дії) та її учасників (напр., слово-стимул – *лес* і слова-асоціати – *волк, лиса*).

Повнозначні частини мови розподіляються у аналізованому жанрі у такий спосіб: іменників – 60% (від загальної кількості одиниць), дієслів – 28%, прикметників – 8% (з повторюванням), прислівників – 3%, займенників – 1%. Така статистика є свідченням того, що головною функцією слова у пестушках є номінативна, тому що дитина фіксує у своїй свідомості речі і дії у процесі накопичення інформації про навколишній світ.

Важливу роль у здійсненні експресивного ефекту у пестушках виконують демінутивні

суфікси: -к- (*ручки, головка, лошадка, рыбка*), -ок-/-ек- (*роток, чеботок, петушок, ковалек*), -еньк- (*маменька, тятенька, Коленька, хорошенький, пригоженький*), -ечк- (*рубашечка*), -очк- (*лавочка, лапочка*), -ушк- (*соловушка, бабушка, дедушка*), -юшк- (*Ванюшка*).

Синтаксис пестушок характеризується надзвичайною лаконічністю. Найбільш уживані прості речення, непоширені і малопоширені (одним, рідше – двома другорядними членами): *Лунь пливет. Наловил дед щук. Большие ноги шли по дороге*. Ефективним синтаксичним засобом експресивності є еліптичні конструкції: *На горе пичужки; Под горой - лопатки*.

Фонетична і ритмомелодійна організація є домінуючою для пестушок. Для дитини, яка за своїми віковими психологічними особливостями дуже чутлива до ритму, мелодійності мови, фонетичний аспект тексту має особливе значення. Ритмічність тексту пестушок створюється однаковою кількістю наголошених складів у кожному рядку (2-3, 3-5 залежно від довжини рядка): *Тра-та-та, тра-та-та, Вышла кошка за kota*.

У пестушках простежується тенденція до стабільного римування. Там, де рима відсутня, милозвучність та музично-звукове оформлення здійснюється повторенням того самого слова: *Чук, чук, чук, чук, Наловил дед щук, Баба рыбку напекла, Сквородка утукла*. У деяких строфах стабільна рима послаблюється і римуються лише окремі рядки: *Петушок, петушок, На поветку взлетел, Трое лапотки сплел – И себе, и жене, и свояченице*.

Пестушки багаті на різні алітерації та асонанси, напр.: *Ножки, ножки, куда вы бежите? - В лесок по мошок: Избушку лешить, Чтобы не холодно жить*.

Висока концентрація у пестушках певних приголосних і голосних слугує навчальній меті: запам'ятання звука і розпізнаванню його у слові, мовленні, відпрацюванню мовних навичок, тобто стимуляції наслідувальних здібностей, тренуванню артикуляційного апарату і підготовці його до відтворення мовлення.

У **другому розділі "Забавлянки як другий етап розвитку мовної особистості дитини"** розглядаються мовні особливості названого жанру. Забавлянки у процес мовного виховання дитини вводяться на 2-3-му роках її життя, коли вона вже опанувала співвіднесеність мовної форми слова з певними предметами і діями навколишнього світу.

Головним призначенням жанру є втішання дитини, створення радісного настрою і підготовка її у процесі гри до активного пізнання реального світу. На відміну від пестушок і колискових пісень, у забавлянках закладаються основи морального та етичного виховання дитини.

На текстовому рівні забавлянки являють собою коротенькі пісні (6-13 рядків, що складаються з одного-двох, рідше – трьох слів), удвічі більші за обсягом від пестушок. Сюжет забавлянок розвинений і містить повчання. Відображення у забавлянках реалій сільського

життя, повчальна мета творів цього жанру зумовлюють їх тематику: головною залишається тема праці, необхідність її для всіх членів суспільства, осуд лінощів, дармоїдства (*Этому дала. А тебе не дам. Ты в лес не ходил, Дров не рубил, Воды не носил, Печь не топил – Не дам тебе каши*). Не менш поширеною є й тема дозвілля як заслуженого відпочинку: *А малышке песни петь, Песни петь да плясать, Старших братьев потешать*.

На відміну від пестушок, де ще забагато монологів, у забавлянках вже з'являються діалогічні форми: – *Мальчик-пальчик, Где ты был? – С этим братцем Печь топил, С этим братцем Щи варил, С этим братцем Кашу ел, С этим братцем Песни пел*.

Оскільки маленька дитина схильна до звуконаслідування, у забавлянках активізується ономотопея: *Пррр!* (зупинка коня), *Бух!* (звук при падінні) тощо.

У забавлянках уже формуються семантичні поля: 1) процеси їжі (*ели, пили, кормила, угощала*); 2) процеси комунікації (*спрашивают, говорит*); 3) процеси людської праці (*ткать, поливать, варить, рубить, топить*); 4) процеси розваг (*играть, петь, плясать, потешать*).

Зростає роль і кількість займенників і прикметників, вводиться лічба від одного до п'яти (відповідно до кількості пальців на одній руці), негація.

Асоціативно-семантичні формули і ряди, що були представлені у пестушках, у забавлянках повторюються з іншим лексичним наповненням. Це пояснюється передусім тим, що ґрунт для зберігання інформації вже закладено, а принципи відпрацьовано.

Серед синтаксичних особливостей забавлянок виявлено переважання еліптичних конструкцій “питання-відповідь”, яким притаманна особлива динамічність та експресивність, інверсія: – *Тим-тилим, куда пошел? – Тим-тилим, в земляночку. – Тим-тилим, зачем пошел? – Тим-тилим, пельмешки есть. – Тим-тилим, какие они? – Тим-тилим, мясны они*. Діалогічні конструкції закладають у пам'ять дитини певні готові до відтворення кліше: “куди?” – форма знахідного відмінка (*в земляночку, в Киев*), “що?” – форма називного відмінка (*рожь, калач*). У реченнях варіюються питання: що? хто? де? чого? куди? чим? нащо? які? – і можливі форми відповідей.

Найхарактерніша особливість ритмомелодики забавлянок – постійна зміна ритму у межах одного тексту: несподівані паузи, наголоси, різне римування порушують монотонність, сприяючи створенню експресивного ефекту: *Сорока, сорока, Где была?– Далеко; В лесу на опушке, на попрыдушке. Кашу варила. На порог становила, Деток кормила, Гостей собирала, Всех угощала. Одному – ложечку, Другому – ложечку, А третьему – целую поварешечку*.

Поширеними у забавлянках є асонанси та алітерації: активне використання асонансів (*а, и, е*) сприяє передачі почуттів, створенню бадьорого настрою, що є дуже важливим для творів

цього жанру, оскільки: по-перше, враховується підвищена вікова емоційність дитини; по-друге, досягається основна мета забавлянок – створення радісного настрою. Використання голосних створює особливу мелодійність, співучість, позитивно впливає на естетичне формування особистості. Сонорні надають звучанню особливої м'якості і плавності (*Ладушки, ладушки, Где были? – У бабушки; Большаку дрова рубить; Ехал пан, ехал пан* і таке інше).

Третій розділ "Примовки як засіб формування світосприйняття дитини" присвячений третьому жанру колискового фольклору, який являє собою кумедне оповідання або висловлення, що має гумористичний відтінок і відповідає наступному періоду розумового і психічного розвитку дитини від 2-х до 6-ти років. Вони вживаються з метою розширення кругозору малечі, розкриття естетичної суті гри.

Примовки розглядаються у текстовому аспекті, подається розгалужена класифікація творів аналізованого жанру з подальшим їх описом: 1) коротенькі пісеньки (*Наша доченька в дому; Котишко-мурьшко*); 2) примовки-жарти, що генетично походять від жартівливих пісень скоморохів (*Кошка в лукошке; Долгоногий журавель*); 3) кумулятивні пісеньки, які насправді є невеличкими казками (*Пошла коза; Повелел гриб боровик; Жил-был у бабушки серенький козлик*);

4) контаміновані пісеньки, що партитивно представляють у межах одного контексту особливості майже всіх піджанрів примовок (*Ай, ду-ду-ду-ду-ду, Потерял мужик трубу; Кукареку петушок*); 5) діалогічні примовки, що походять від ігрових приспівок (*Ты сорока, ты, сорока; Кисонька-мурьсонька*);

б) примовки-притчі з яскраво вираженим повчальним елементом (*Сбил-сколотил – вот колесо; Федул, что губы надул*); 7) небилиці-перекручування – пісеньки або віршики, де все поставлено “з ніг на голову” (*Ехала деревня мимо мужика; Между небом и землей поросенок рылся*).

Оскільки тексти примовок більші за обсягом, ніж тексти попередніх двох жанрів, збільшується й кількість лексем, що повніше відображають мовну картину світу:

1) з'являються нові найменування людей за їх соціальним станом (*мужик, боярин, начальник, пан, поп, дьякон, батрачишко*), національністю (*татарин*), родом занять (*музыканты, гребцы, косец*); нові найменування фрагментів сільського житла (*хата, окошко, печка*), географічних об'єктів (*город, село*), продуктів (*лепешки, молоко, оладушек*);

2) поповнюється ряд найменувань членів родини (*жена, муж, сестрица, зять*), номінацій рослинного та тваринного світу (*коровки, козляточки, бычок, барашки, свиньи, медведь, заяка, ежи, белка*) тощо.

У процесі підростання дитини її увага переходить з найменування реалії на її дію, тому у текстах примовок збільшується кількість дієслів зі значенням власне дії (*поехать, уйти*,

скакать), стану (*сидеть, лежать*), з сенсорним значенням (*послушать, похвалятся*) тощо. Збільшується група евалюативів – з’являються нові демінутивні суфікси: -ик- (*мальчик, котик*), -иц- (*сестрица, платье*), -урк- (*кошурка, печурки*), -ишк-/-ышк- (*котышко, лобышко*).

Щодо засобів творення експресивності, то епітети і метафори у примовках зафіксовано у невеликій кількості і, як правило, у пояснювальній функції: *kozy rogaty* (а не безрогі), *жить в достатке* (тобто добре), *ложка большая* (а не маленька) тощо. Використовуються постійні епітети (*серый коток, красные девки, кони вороные, уздечки золотые*), колоративи (*желтый сарафан, сер медведь, черный ворон*).

Серед синтаксичних особливостей примовок головною є поява блоків однорідних присудків, що роблять монопредикатну структуру поліпредикатною і подовжують її: *Сова с печи соскочила, Журавля с поля стащила; Маленькие козлятки В амбарах гуляют, Муку засыпают*. Кількісно активізуються означення (*богатые мужики, вкусный пирог, в красных сапогах*). Точні та місткі конструкції допомагають дитині сприймати великі за обсягом тексти.

Фонетика і ритмомелодика примовок відзначаються монотонним, спокійним ритмом, створеним повторенням однотипних форм і конструкцій (*в дому, в меду, в саду; Овес толкла, просо сеяла, горох веяла*); абсолютною відповідністю наголошених та ненаголошених складів (*Наша доченька в дому, Что оладушки в меду, Сладко яблочко в саду*); чергуванням конструкцій “питання-відповідь” та внутрішніх рим (*Бабушка-Ульяна, Где была-гуляла, Какое чудо видела? – Курочку рябушку с петушком на дорожках*). Експресивний ефект примовок підкріплюється звуконаслідуванням: *А чуку, чуку, чуку, Я горошек молочу; Ай, ду-ду-ду-ду-ду – Сидел жорув на дубу*.

Асонанси та алітерації, які у попередніх жанрах виступали засобом підготовки артикуляційного апарату дитини до майбутнього звукового відтворення мовних компонентів, у примовках виступають активним евфонічним засобом, що посилює концентрацію уваги слухача і слугує поширенню інформації через звукові асоціації.

У **четвертому розділі “Колискові пісні як об’єднуючий елемент вікових періодів розвитку мовної особистості дитини”** аналізується один з найдавніших жанрів фольклору – колискові пісні, що зберігають уявлення про світ і життя, а також давні язичницькі образи. Твори цього жанру умовно поділено на чотири групи: 1) пісні, де репрезентуються образи Сну, Дрімоти; 2) пісні, що відбивають мотив "звеличування колиски"; 3) пісні-монологи про тварин; 4) ліричні колискові. У текстах цих пісень з’являються нові образи, які раніше були невідомими дитині, – міфологічні Сон, Дрімота (*Сон идет по лавочке, Дрема по другой; Спи, усни, Бай, бай, бай! Угомон тебя возьми*); поняття сільського щастя взагалі і майбутньої щасливої долі дитини зокрема (*Алексейка подрастет, С татой на море пойдет, Станет рыбку ловить, Станет*

Машу кормить).

Оскільки колискові вводяться у життя дитини від народження і супроводжують її до 7-ми років, їх лексичний склад і набір граматичних форм практично дублюють всі три попередні жанри. Зважаючи на те, що жанр колискової пісні дуже давній, її лексика, завдяки динамічній інерції, утримує багато того, що вийшло з ужитку у сучасній мові. Це передусім короткі форми прикметників (*красны девки, парчева шуба, вырастешь больша, дочка маленька*); діалектизми (кони *спряжены // запряжены, осердиться // рассердиться, гулевать // ворковать, шийшь // тише, йисты // есть, пекет // печет, тя // тебя, мово, мойво // моего*), застарілі префіксальні форми дієслів (*выспрашивать, величатъ*), нестандартні компаративи (*почище, покраше*).

Серед художніх засобів і прийомів колискових пісень особливе місце посідають епітети та метафори. Активне використання епітетів викликано передусім тим, що колискова – пісня матері, через яку вона виражає своє ставлення до дитини, свої мрії про її щастя, своє бажання дати їй все найкраще (*чистые поля, доброе здоровьице, малиночка сладенька, сладкий сон, колыбелька золота, полозочки серебряные*). Значення реалій посилюється продуктивними тавтологічними епітетами (*старые старушки, молодые молодки*).

Метафора як художній прийом у фольклорно-пісенних творах уживається рідко: *Сон в беленькой рубашечке, Дремота в голубой; Неразумная дрема*.

Синтаксичною особливістю колискових пісень є наявність складних речень, що являють собою нанизування простих, переважно непоширених речень, з безсполучниковим зв'язком, оскільки асиндетон – явище, яке притаманне саме формі усного мовлення. У колискових піснях частіше використовуються апеляти, які фіксувалися у попередніх жанрах лише в окремих текстах. Це звертання до міфологічних персонажів (*Сон, Бука, Дрема, Угомон*), до тварин і птахів, явищ природи (*Приди, котик, ночевать; Ты мороз, мороз, Не показывай нос; Шийшь вы, куры, не шумите*).

Широко вживана в текстах колискових пісень інверсія – прийом, що акцентує увагу на певній дії, предметі або ознаці. Зміна тема-ремної організації зміщує інтонаційний центр речення: смислове ядро переноситься на дію і активізує сприйняття адресата. Інверсія присудка посилюється анафорою: *Пошел котик во лесок, Принес Тане поясок. Пошел котик по лавочке, Принес Тане бараночки*. Постпозиція узгодженого означення посилює його змістове навантаження, оскільки атрибутивне значення ускладнюється предикатним (*перинушка пухова, бабушка стара, кирпич тепленький, в колыбельке восковой*).

Фонетичний і ритмомелодійний аспект є домінуючим у творенні експресивності аналізованих текстів, тому що колискова – це жанр вокальний, і саме тут мелодія і наспів є первісними щодо слова і змісту. Виключну роль у колискових відіграють повтори (слів, форм,

конструкцій), енклітики і проклітики (*Кисти до полу висят; Уж как Сон идет по лавочке; Перо выронила, Кошка выскочила*), трансакцентація (*Очень хороша и собою пригожа*).

Рима колискових пісень твориться співзвучністю голосних, які кількісно переважають приголосні. Це пояснюється специфікою голосних звуків: саме голосні є основою вокалу: *Баю, баю, баиньки; Ай, люли, ай, люли; Ай, дуду, ай, дуду; Баю милую дитю*). Консонанти ж містять у собі лише враження від зовнішніх предметів. Звукова фраза колискової сприяє кращому запам'ятовуванню змісту. Асонанси та алітерація допомагають дитині засвоювати звуки мовлення, формують чуттєве сприйняття навколишнього світу та закладають основи її подальшої мовної діяльності.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження текстів чотирьох жанрів російського дитячого фольклору – пестушок, забавлянок, примовок та колискових пісень – дозволяє зробити загальні висновки.

Формування мовної особистості – глобальна проблема, яка охоплює всі мовні аспекти і перебуває на стику різних галузей науки: лінгвістики, психології, соціології, психолінгвістики, що обумовлює залучення до аналізу мови жанрів дитячого фольклору деяких екстралінгвістичних факторів.

Пестушки, забавлянки, примовки та колискові пісні є першим кроком в опануванні дитиною навколишнього світу, а наївна первісна мовна модель світу, що відбивається у них, формує в дитині основи морально-етичних, культурно-національних та вербальних традицій народу, з якого вона вийшла.

Пестушки ґрунтуються на простому мовному супроводженні і репрезентують суто монологічні форми.

Лексика пестушок закладає в дитині основи асоціативного мислення та мислення за аналогією: кожна лексема-ім'я візуально супроводжується поняттям, яке вона позначає: частини тіла людини, назви домашніх тварин і птахів, одягу, предметів хатнього вжитку, будов, рослин тощо.

На відміну від пестушок, у забавлянках до монологічних форм, які залишаються продуктивними, додаються діалогічні конструкції.

Лексика забавлянок теж максимально конкретна, орієнтована на зорове сприйняття. Розширюється лише лексичний діапазон забавлянок – уводяться нові поняття, експансується уявлення про роль особистості в ситуації, перераховуються нові дії. Збільшується кількість дієслів і займенників, вперше використовується лічба.

Примовки на відміну від попередніх двох жанрів репрезентують розгалужену класифікацію: різні пісеньки (короткі, кумулятивні, контаміновані), притчі, жарти, перекручування. У їх тексти вводиться новий фантастичний елемент, який посилює експресивність і емотивність тексту. Збільшується кількість лексем-іменників, що називають людей за походженням, національністю, родом занять, соціальним станом. Особливу групу становлять субстантиви з пейоративною семантикою, що не використовуються у пестушках і забавлянках. Значно активізуються евалюативи, що функціонують як засіб творення експресивності текстів і виступають фактором емоційного впливу.

Колискові пісні репрезентують менш розгалужену тематичну класифікацію, ніж примовки і представлені лише чотирма типами: пісні про Сон та Дрімоту; монологи про тварин; ліричні пісні і пісні, що відбивають мотив “звеличування колиски”, але саме у творах цього жанру зафіксовано велику кількість експресивних засобів і прийомів (епітетів, метафор).

Особливістю лексики колискових є наявність лексем-репрезентантів давньоруської мови: усічених прикметникових та займенникових форм, застарілих префіксальних форм дієслів, нестандартних компаративів.

Повтор слів, сполучень, конструкцій у межах одного тексту зумовлений характером і станом мовного розвитку дитини. Тому творення текстів усіх жанрів відбувається на ґрунті певних асоціативно-семантичних формул, рядів і блоків, які сприяють візуально-автоматичному запам'ятовуванню, закладають основи образного мислення, а деякі (особливо перекручування) – вміння зіставляти свої примітивні знання про реальний світ з ситуаціями, що подаються у текстах, і вербалізувати їх.

Зосередженість уваги дитини на номінаціях зумовлює наявність у всіх чотирьох жанрах великої кількості іменників. Посилення ролі дієслів простежується у більш пізніх жанрах примовок та колискових пісень. Використання займенників обмежується трьома лексико-семантичними групами – особові, присвійні та вказівні. Прикметники починають активно функціонувати тільки у колискових піснях. Полісемія та епітезація, зафіксовані у пестушках, забавлянках і примовках фрагментарно, у колискових посилюються.

Синтаксис усіх чотирьох жанрів є елементарним. Найпростіші структури репрезентовано у пестушках, де, як правило, реалізуються сполучення підмета і присудка за асоціативно-семантичною формулою S + P (суб'єкт + предикат). Іноді вона розчленовується за рахунок об'єкта-дodatка (S + P + O) або локатива-обставини місця (S + P + L). Як експресивні синтаксичні конструкції використовуються еліптичні структури, які часто уживаються і в наступних трьох жанрах – забавлянках, примовках і колискових піснях.

Специфіка синтаксису забавлянок полягає в тому, що вперше з'являються

питально-відповідні структури; у примовках збільшується кількість блоків однорідних присудків, продуктивною стає інверсія; у колискових піснях зафіксовано звертання; маючи великий обсяг, вони містять значну кількість складних безсполучникових речень, активнішим стає синтаксичний паралелізм.

З погляду фонетики і ритмомелодики тексти пестушок, забавлянок, примовок і колискових являють собою ритмічні структури, що ґрунтуються, як правило, на мажорних інтонаціях. Проте кожний жанр має і свої ритмомелодійні особливості. Пестушки тяжіють до стабільного римування. Забавлянки характеризуються наявністю ефекту постійної зміни ритму, неочікуваних пауз у межах одного тексту. Примовки відзначаються монотонним спокійним ритмом та використанням внутрішніх рим. Колискові пісні базуються на численних енклітиках і проклітиках, трансакцентації, що не є характерною для творів інших жанрів. Крім того, у колискових піснях кількісно превалюють голосні як основа вокалу, а мелодія і наспів виступають первинними щодо слова і змісту.

Отже, існування дитячого фольклору взагалі і пестушок, забавлянок, примовок та колискових пісень зокрема є свідченням високого рівня культури і самосвідомості суспільства, яке постійно піклується про подовження і розвиток нації, її традицій, мови, інтелектуального потенціалу.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Зозуля Н.В. Поэтика материнской любви. Особенности изучения детского фольклора на уроках литературы // Русская словесность в школах Украины. – 1999, – № 3. – С. 47 – 49.
2. Зозуля Н.В. Языковые средства создания экспрессивности в детской литературе (на материале произведения В.Маяковского “Что такое хорошо и что такое плохо” // Система і структура східнослав`янських мов: Зб. наукових праць. – К., 1999. – С. 252 – 258.
3. Зозуля Н.В. Роль фольклора в формировании ребенка (на материале потешек) // Наука и сучасність: Зб. наукових праць. – К., 1999. – С. 205 – 212.
4. Зозуля Н.В. Средства создания экспрессивности в произведении Тютчева “Вешние воды” // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 1999, – №3. – С. 35 – 37.
5. Зозуля Н.В. Аккумуляция национально-культурных традиций в детском фольклоре (на материале пестушек) // Язык и культура: Тез. докл. науч. конф. – К.: ИМО КНУ им. Т.Шевченко, – К., 2000. – С. 238 – 245.
6. Зозуля Н.В. Прибаутка как жанр, формирующий языковое сознание ребенка // Система і структура східнослав`янських мов: Зб. наукових праць. – К., 2001. – С. 146 – 154.

АНОТАЦІЯ

Зозуля Н.В. Роль експресивності російського дитячого фольклору у формуванні мовної особистості дитини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2002.

Дисертацію присвячено дослідженню ролі засобів і прийомів вираження експресивності на матеріалі творів чотирьох жанрів російського дитячого колискового фольклору (пестушок, забавлянок, примовок та колискових пісень).

Проаналізовано текстові, лексико-семантичні, граматичні, фонетичні та ритмомелодійні особливості текстів кожного жанру і визначено їх місце у формуванні мовної особистості дитини. Описано інваріантну частину мовної моделі світу, з'ясовано її роль у процесі навчання та розвитку дитини. Досліджено засоби і прийоми створення експресивності, що використовуються у кожному жанрі і беруть участь у вираженні граматико-парадигматичних, семантико-синтаксичних та асоціативних відношень, виробленні своєрідних стереотипів та кліше.

Ключові слова: експресивність, мовна картина світу, мовна особистість дитини, онтогенез мовлення, дитячий фольклор, пестушки, забавлянки, примовки, колискові пісні, евалюативи, ритм, синтаксичний паралелізм.

АННОТАЦИЯ

Зозуля Н.В. Роль экспрессивности русского детского фольклора в формировании языковой личности ребенка. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2002.

В диссертации на материале произведений четырех жанров русского детского колыбельного фольклора (пестушек, потешек, прибауток и колыбельных песен) исследуются средства и приемы создания экспрессивности в процессе формирования языковой личности ребенка. Анализируются текстовые, лексико-семантические, грамматические, фонетические и ритмомелодические особенности текстов каждого жанра; описывается инвариантная часть

языковой модели мира, выясняется ее роль в процессе обучения и развития ребенка; исследуются средства и приемы экспрессивности, которые используются в каждом конкретном жанре и принимают участие в формировании и усвоении грамматико-парадигматических, семантико-синтаксических и ассоциативных отношений, выработке своеобразных стереотипов и клише.

В работе принята трехуровневая система языковой личности, предложенная Карауловым Ю.Н., который рассматривает не языковую личность вообще, а конкретно русскую, выделяя в ее структуре ядерную инвариантную часть в общезыковой картине мира.

Установлено, что в текстах каждого конкретного жанра детского колыбельного фольклора прослеживается определенная специфика средств и приемов экспрессивности на текстовом, лексико-семантическом, грамматическом, фонетическом и ритмомелодическом уровне. Так, наивность и вербально-семантический примитивизм пестушек обуславливает их объем (от 2-х до 8-ми строк), монологическую форму повествования, ограниченность тематики. Монологические формы в потешках сменяются диалогами, а объем увеличивается до 13 строк; кроме темы труда, вводятся новые темы досуга и осуждения лени. Прибаутки отличаются разветвленной классификацией (7 групп), введением экспрессивного фантастического элемента, эффектом “смены кадров”. Разнородную текстовую типологию представляют и колыбельные песни (объем которых составляет 8-10 строк), а полисемия и эпитезация, как экспрессивные средства, которые функционируют в пестушках, потешках и прибаутках фрагментарно, тут значительно активизируются.

Лексика пестушек количественно и качественно ограничена, поскольку пестушки представляют собой первый, доязыковой период онтогенеза. Лексика потешек также остается максимально конкретной и ориентированной на зрительное восприятие, однако расширяется ее диапазон: вводятся новые понятия, экспансируется представление о роли личности в ситуации, перечисляются новые действия; увеличивается количество глаголов и местоимений, впервые вводится счет и негация. Усиление роли глаголов наблюдается в более поздних жанрах прибауток и колыбельных песен. Созданию экспрессивности во всех четырех жанрах служат многочисленные эвалюативы.

Лексика всех четырех жанров закладывает в ребенке основы ассоциативного мышления и мышления по аналогии: практически каждая лексема-имя визуально сопровождается понятием, которое она обозначает,

Определено, что синтаксис всех четырех жанров элементарный. Это объясняется отсутствием в ребенке волевого начала, неспособностью мгновенно схватывать и усваивать услышанное. Поэтому построения текстов всех жанров основываются на простых

нераспространенных или малораспространенных предложениях, постоянных повторах конструкций, синтаксическом параллелизме, эллипсисе, которые выступают в качестве синтаксических средств экспрессивности. И тем не менее, каждый жанр отличается набором собственных показателей. Так, в пестушках преобладают двусоставные (полные или эллиптические структуры), иногда включающие один, максимум два распространителя (дополнение или обстоятельство места). В потешках впервые появляются вопросно-ответные структуры. Прибаутки отличаются набором блоков однородных сказуемых, инвертированием компонентов. Только в колыбельных песнях фиксируются персонифицированные обращения и большое количество бессоюзных сложных предложений.

Доказано, что раннее восприятие ритма, простой мелодии обуславливает необходимость исследования фонетических и ритмомелодических особенностей текстов заданных жанров, которые состоят в том, что: пестушки тяготеют к стабильной рифмовке; потешки характеризуются наличием эффекта постоянной смены ритма, неожиданных пауз в пределах одного текста, обеспечивающих его экспрессивность; прибаутки в большинстве своем отличаются монотонным спокойным ритмом и использованием внутренних рифм; колыбельные базируются на многочисленных энклитиках и проклитиках, трансакцентации, отличаются количественным преобладанием гласных как основы вокала. Во всех жанрах наблюдается обилие ассонансов и аллитераций.

Результаты проведенного исследования могут быть использованы в процессе анализа средств и приемов экспрессивности в других жанрах детского фольклора и в дальнейшем изучении языковых особенностей произведений детской литературы.

Ключевые слова: экспрессивность, языковая картина мира, языковая личность ребенка, онтогенез речи, детский фольклор, пестушки, потешки, прибаутки, колыбельные песни, эвалюативы, ритм, синтаксический параллелизм.

Summary

Zozulya N.V. Role of expression of Russian children's folk-lore in forming of language personality of a child. – Manuscript.

The dissertation, stands for Candidate degree in Philology on speciality 10.02.02 – Russian language. – M.P.Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2002.

In this dissertation researches creation expression means and methods in process of forming of language personality of a child, on the basis of works of four genres of children lullaby's folk-lore:

nurslings, from the verb – nurse; amusing, from amuse oneself; facetious sayings and lullabies. There are analyzed text, vocabulary-semantic, grammar, phonetic and rhythmic-melodical text features of every genre; is described invariant part of language peace model, cleared up its role in studying and children's development process; are researched expression means and methods, which are used in every specific genre and takes part in forming and learning of grammar-paradigmatic, semantic-syntactical and associate relations, working – our of original stereotypes and cliches.

The results of this researching can be used for analysis of expression means and methods in other genres of children's folk-lore and in future studying of language features in children's literature works.

Key words: expression, language peace model, language personality of a child, ontogenesis of language, children's folk-lore, nurslings, amusing, facetious sayings, lullabies, avamoatives, rhythm, syntactic parallelism.